

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҒАРҒЫ ЖӘНЕ ОРТА
АРНАУЛЫ БІЛІМДЕНДІРУ МИНИСТРЛІГІ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ ФАКУЛЬТЕТІ
ТҮРКІ ФИЛОЛОГИЯСЫ КАФЕДРАСЫ**

Факультет деканы:

_____ **Тұрдыбаев Қ.**

«_____» _____ **2012ж.**

**5120100 -филология және тілдерді оқыту (Қазақ филологиясы)
бакалавр бағдарының 4-курс студенті Базарбаева Еркінайдың
«Қобыланды батыр» жыры және «Қоблан» дастанының көркемдік
өзгешеліктері» тақырыбындағы**

БІТІРУ МАМАНДЫҚ ЖҰМЫСЫ

Қорғауға рұқсат берілді

Түркі филологиясы

кафедрасының меңгерушісі

_____ **Г. Адилова**

«_____» _____ **2012ж.**

Ғылыми жетекшісі:

_____ **проф.Қ.Оразымбетов**

Нөкіс—2012 жыл

Мемлекеттік аттестация комиссиясының

ҚАУЛЫСЫ:

**5120100- филология және тілдерді оқыту (Қазақ филологиясы)
бакалавр бағдарының 4-курс студенті Базарбаева Еркінаның
«Қобыланды батыр» жыры хәм «Қоблан» дастанының көркемдік
өзгешеліктері»**

тақырыбындағы бітіру-мамандық жұмысына

«_____» балл қойылсын

МАК бастығы: _____

МАК орынбасары: _____

МАК мүшелері:

1.Кіріспе.

«Қобланды» және «Қоблан» дастандарының зерттелуі.

«Бахыт іздеп ғасырлар бойына сахраны шарлап шуақ ұрған халқымыз... бізге ең асыл мұра–жыр мұрасын мирас етті. Жыршы халық, ақын халық есте жоқ ескі замандардан бастап дарыған ақындық даналығын қапысыз жумсап, өзінің рухын ұмытылмас эпостық дастандарында, сан–сан әр әлуан түрлі жырларында бейнеленеді¹,–деп заманымыздың ұлы жазушысы М.Әуезов халық шығармашылығының үлгілеріне осылайша жоғары баға береді. Сол мұралардың бір топары–батырлар жыры. Біздің рухани қазынамыздың ең асыл мүліктерінің бірі. Халықтың өткендегі тарихынан елес береді. Тарихи шындықпен тығыз байланыста болады.

Қазақ, қарақалпақ халқы-есте жоқ ескі замандардан-ақ домбыранын кос ішегіндей жанба-жан бірге жасасып келе жатқан тарихы арқылы дәлелдесек, екінші жағынан сол тарихтын елесі іспетті тақырыбы бір, сарыны бір, сюжеті бір-батырлық дастандары арқылы дәлелдей аламыз. Бұл екі халықта да эпостық жырлар айтарлықтай мол. Мұны біз М.Әуезов мына сөздерімен дәлелдей аламыз: «Бұл дастандар көбіне сонау бір бағзы заманда Орта Азияны, Қырым мен Еділ бойын жайлаған көшпелі тайпалар бастан кешірген нақтылық көрінісі болып табылады. Батырлар жырының кейіпкерлері-Қобланды, Қамбар, Тарғын сияқты аға батырлар мен Алпамыс, Сайын тәрізді іні батырлардың есімдері тарихи оқиғаларға байланысты. Батырлық жырлардың сипаты айқын. Ол-халықтың бейбіт, тыныш өмір сүруді көксеген арманын туындайды. Елге, бейбіт еңбекке қорған керек. Батыр бейнесін эпикалық мақсатта асыра бейнелеуінде де үлкен мән бар. Бір өзінің бойына қиямет күштілік, ақыл, парасаттылық, адалдық қасиеттерін

¹ М.Әуезов. Уақыт және әдебиет, 1962, 34-бет.

жинайды. Бұл жанрлық сипаттар барлық халықтардың батырлық жырына ортақ.

Біздің жұмысымыздың негізгі мазмұны да «Қобыланды», «Қоблан» (қазақша, қарақалпақша версиялары) жырларын өз-ара салыстырып отырып, олардың сюжеттік өзгешелігін, көркемдік ерекшелігін ашып көрсету. Алды мен жұмысымызға кіріспе ретінде жырдың қазақша, қарақалпақша версияларының зерттелу жайына тоқталып өтеміз.

Қазақ халқының ауыз әдебиетіне көңіл аудару, оны жазып алу, жынау XIX ғасырдың бірінші жартысында басталғаны белгілі. Бұл салада ең алды мен белгілі орыс ғалымдары мен ағартушыларының, шығыстанушы, тюркологтарының еңбегі айта қаларлықтай мол. Оларды атап айтар болсақ: Н. Ильминский, В. Радлов, Г. Потанин, И. Березин, А. Алекторов, В. Лютиль, В. Васильев, Н. Городеков, Н. Саркин, В. Кармон және тағы басқалар. Соны мен бірге қазақ халқының ардагер ұлдары ұлы ағартушылары Ш. Уалиханов пен Ы. Алтынсарин есімдерін айрықша атап өтуімізге болады. Солардың ішінде орыстың ұлы ағартушы ғалымы Ш. Уалихановтың досы Г. Н. Потанин қазақ халқының фольклоры жоғары баға бере отырып: «Маған бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай болып көрінеді¹»—деген пікірді айтады. Н. Ильминский 1859 жылы байтақ қазақ даласының батыс өңірінің әйгілі жыршысы Марабай жырауды шақырып, алдырып, одан "Ер Тарғын" жырын жазып алады. 1862 жылы Орынбор қаласында бастырып шығарады. Ал, 1906 жылы Орынбор архиві, ғылыми комиссиясы сол кездегі атақты жыраулардың біразын Орынборға әдейі арнайы шақырып алып, олардан 50-ден аса батырлық жырлар жаздырған. Шақырылған жырау-жыршылардың ішінде әйгілі Қазақпай ақын мен

¹ «Батырлар жыры» I том, 9-бет. Жазушы, 1986 ж.

Көшелек жырау да болған. Сол жылы Көшелек Еламановтан жазылып алынған «Қобыланды батыр» жыры Орынбор архивінде сақталып, оны 1955 жылы бұрынғы Одақтық Тіл және Әдебиет институтына алдырып, зерттеу жұмыстарына пайдаланған. Ы. Алтынсарин ел арасын көп аралап, белгілі ақын шыршылармен кездесіп олардан біқанша материалдар жазып алады. Кейін 1879-жылы осы материалдардын жинақтап «Қырғыз хрестоматиясы» деген кітабында жариялайды. «Қобыланды батыр» жырының ең тамаша тарауы «Тайбурылдың шабысы» да ең алғаш осы Алтынсарин хрестоматиясында жарияланған Қазақтың батырлық жырларын, оларды жинақтап жариялауда көп еңбек еткендердің бірі-Абу Бакир Дибаяев. Ол Шымкент, Ақмешіт, Қазалы, Әулие ата, Ташкент Жетісу Уезі мен Сырдария аймағын Түркістан аудандарын түгел аралап бірқанша батырлар жырын жинаған қазақтың батырлар жырын алғаш рет топтап, бірнеше кітап етіп 1922-жылы Ташкентте жариялағанда А. Дибаяев болатын. Ауыз әдебиетінің басқада салаларының батырлар жырын жинау зерттеу жариялау мәселелері мемлекеттік жоспарға қосылып, түрлі экспедициялар ұйымдастырылып, Бұл жұмысқа үлкен халықтық мән берілді. Батырлар жырын жинау зерттеу жариялау мәселелері жайында С.Сейфуллин, М.Ауезов, С.Муханов, А. Марғұлан, Е. Исмаилов, Б. Кенжебаяев, А.Қоңыратбаяев, С.Смирнова, К. Жұмалиев, М.Ғабдулин, Р. Бердібаяев және тағы басқалардың еңбектерінде мол қамтылған М.Горький атындағы дүние жүзі әдебиеті институты мен М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты бірлесіп 1975-жылы баспадан шығарылды. Батырлар жырының алғашқы жинақтары 1922, 1932, 1939, жылдары жарияланды 1957-жылдан 1977-жылға дейін қайта қолға алынып бірнеше рет қайта жарияланды. Қазақ ауыз әдебиеті үлгілерінің көп томдық сериясына батырлық жырларды он том шамасында құрастыру алға қойылып оның бірнеше томы қазір баспадан шықты. Бұл жырлардың бірінші томында «Қобыланды батыр» жырының ел ішінде кең тараған үлгілері

енген. Бұл томда көпшілікке белгілі нұсқалармен бірге «Қобыланды» жырының жалғасы болып есептелетін. Қобыланды мен Қарлыға қыздың ерліктерін, олардың берік махаббаттарын баяндайтын жырлар және Қобыландының балалары Бөкеңбай мен Киікбайдың ерліктерін суреттейтін жеке жырлары мен толықтырылған. Әдебиет және өнер институтында «Қобыланды» жырының 26 нұсқасы бар. «Қобыланды батыр» жыры бұрынғы кітаптарда 6490 жол болып басылып келген кейін текстологиялық жұмыстардан кейін мыңға жуып жол қосылған. Қате жолдар дүзетілген «Бөкеңбай», «Киікбай» жырлары мен қоса бұл жыр 12000 мың жолға шамаласады.

Қазақта «Қобыланды» деген атпен жырланып батырлық жыр қарақалпақтар арасында «Қоблан» атпен кең тараған. Бұл жырды тонкерістен бұрынғы жазып алынып зерттеуде орыс ілімпазы И. А. Беляевтың еңбегі мол И.А.Беляевтың Иманқұлы жыраудан жазып алынған нұсқасында Қобланның Көбіктіге аттануынан басталады да, Алшағырды жоқ етіп, мұрат, мақсетіне жету мен аяқталады. Соған Қарамастан бұл нұсқа бірінші рет жазып алынып, баспа бетінде жарық көруі жағынан ерекше маңызға ие. И.А.Беляев, П.М.Мелеранскийдің кеңесі бойынша Петербург Университетінде ақ 1903-жылы қарақалпақтар арасында болып қарақалпақ ауыз әдебиеті нұсқаларын жинайды. Осы жолы ол «Қоблан», «Едіге», «Юсупбек», «Қарақалпақ рулары», «Шежіре», «Бабарғушан» жырларын жазып алады. Осы материалдар негізінде қарақалпақ және орыс тілдерінде «Едіге», «Шежіре», дастандары толық, «Қобыланды дастанынан үзінді баспа ретінде жарық көрген «Қоблан» дастанының екінші варианты 1940-жылы атақты қарақалпақ жырауы Есемурат Нурабұлаевтан Наурыз Жапақов тарапынан жазып алынған дастанның бұл нұсқасы кейбір өңдеулерден қысқартулардан кейін 1941-жылы қарақалпақ мемлекеттік баспасынан Төрткүл қаласында

басылып шыққан. 1959-жылы осы нұсқа қайта өңделіп қысқартылған жерлері қайта толықтырып қарақалпақ мемлекеттік баспасынан Нөкіс қаласында қайта басылып шыққан¹.

Осы дастанның үшінші нұсқасы 1959-жылы Арзымбет жырау өз вариантын жазып тапсырған. Мұнда дастан Қобланның Құртқаға аттанатын жерінен басталады да Көбікті, Алшағырды жеңіп, Ақшаханды өлтіру менен аяқталады. Арзымбет жырау бұл дастанды Есемұрат жырау бұл дастанды Есемұрат жыраудан үйренген. Сондықтан дастанның екі нұсқасы бір-бірімен сабақтас болып келеді.

Дастанның төртінші нұсқасын 1960 жылы Қарам жырау берген. Қарам жырау бұл дастанды өз әкесі Нағым жыраудан үйренген. Алғы сөзі И. Т. Сағитовтікі, қысқаша түсінік К. Мамбетназаровтікі дастанының екінші нұсқасы қарақалпақ версияларының ішіндегі мазмұны және көркемдігі жағынан ең толығы, ең бағалысы деп саналады. Оның көлемі 7000 жолдан тұрады. Осы Есемұрат нұсқаларынан кейінгі толығырағы Қарам жырау нұсқасы болып есептеледі.

Қарам жырау 1913-жылы туылған, сауатты, отан соғысында қатысқан. Ол дастанның Есемұрат жырау нұсқасымен де таныс болған. 1960-жылы осы Қарам жыраудың басшылығымен «Қоблан» дастанының және 3 нұсқасы бар. Бұл нұсқа Қобланның Көбіктіден қайтып келе жатып жігіттерінің түсін жорумен аяқталады. Даулетмұрат жыраудың өзбектер арасында көп болуы дастанның тіл өзгешелігіне көп әсер еткен. Бұдан кейінгі нұсқалары Асқар жыраудан және оның ертегілік нұсқасы Жәнібек Асқаровтан А.Жамалов тарапынан жазып алынған. Міне, осы аталмыш дастан Қазақ,

¹ «Қоблан» Қарақалпақ Мемлекеттік Баспасы, Нөкіс, 1959 ж. Алғы сөзі И.Т. Сағитовтікі, қысқаша түсінік Қ. Мамбетназаровтікі

қарақалпақ арасында кең тарағанын айтқанбыз. Дастанның қазақша нұсқасында да бір нәрсе-айқын. Ол-дастанның жанрлық сипаты. Қай нұсқасын алсақта халық қорғаны батыр бейнесін эпикалық мақсатта асыра бейнелейді, бір өзінің бойына асыл қасиеттердің бәрін жинайды. Дегенмен, әр халықтың батырлық жырына тән өз бояуы, ұлттық стилі болады. Қазақ, қарақалпақ арасында көп тараған „Алпамыс”, „Қобыланды” сияқты дастандардың бірнеше нұсқалары бар. Осы нұсқаларды салыстыра отырып біз жырдың жанрының стадиялық даму процесін, шығу тарихын, көркемдік қасиеттерін айқын көреміз.

Осы мақсатты көздей отырып біз жұмысымыздың негізгі бөлімінде жырдың қарақалпақша, қазақша нұсқаларын салыстыра қарастырамыз.

Біз өз жұмысымызда әрине бұл салада еңбектеніп жүрген ілімпаздардың еңбектерін басшылыққа аламыз. Сонымен қатар жырдың бұрынды–соңды баспа бетінде жарық көрген хрестоматиялық нұсқалардан да пайдаланамыз.

«Қобыланды» жырының қазақша, қарақалпақша нұсқалары жайында.

Қазақстан және Орта Азияның барлық халықтары сияқты әдет-ғұрып, салт-дәстүрі, тілі, мәдениеті көп жағынан бір-біріне ұқсас болған бір мақсат, бір тілекпен ғұмыр кешкен қазақ, қарақалпақ халықтарының аянышты тағдыры бізге мәлім. Олар ұзақ ғасырлар дауамында неше-неше азап-ақыретті бірге тарқан, осындай қиын кезеңдерде бір ту астына бірігіп, сырттан келген басқыншы жауға қарсы шыққан мінекей осындай рухани туыстығы, бірлігі олардың кейінгі ұрпақтарына қалдырған асыл мұрасы батырлар жырынан да айқын көрінеді сонымен қатар қазақ халқының ауыз әдебиеті үлгілерін көп жинап зерттеген Г. Н. Потанин оны

жоғары бағалап: «Маған бүкіл қазақ даласы ан салып тұрғандай болып көрінеді¹» деген пікірді айтса, онын досы, қазақтың тұңғыш ағартушы ғалымы Ш. Уалиханов қарақалпақ халқының ауыз әдебиеті үлгілеріне жазып алып, олармен жақыннан таныса келе: «Қараклпактар сахарадағы бірінші бұлбұлдар²» деген лебіз білдіреді. Мұнымен біз қазақ, қарақалпақ халықтарының мәдениетінің, әдебиетінің ұқсастығын және бір рет дәлелдейміз. Мінекей осындай тағдырлас екі халыққа да ортақ болған әдеби мұралардың бірі- «Қобыланды», «Қоблан» дастандары жайлы тоқтап өтпекпіз.

Ноғайлы- қазақ эпосының негізін салушылардың бірі болып саналатын 14- ғасырда өмір сүрген Сыпыра Жырау дейтін болсақ, ал дастан- жырларды бері қарай жалғастырушылардың ішінде 17-ғасырда өмір сүрген Жиёмбет Жырау есімі ерекше.

Жоңғар, қалмақ шапқыншылығы дәуірінде аты шыққан жыраулар Бухар, Татіқара, Ақтанберді есімдері бір төбе. Ал, 19-ғасырда өмір сүрген Нұрым, Марабай, Мергенбай жыраулар бұл асыл мұраларды бізге қарай ұзатты. Біздің заманымызда бұл дастандарды елге таратушы Жамбыл, Нұрпейіс, Нұрын, Орынбай, Доскей, Нұрлыбек, Нартай, Кенен, Шашубай, Серғазы, Рахмет және тағы басқалар. Мінекей сол жырлар осылайша ауыздан- ауызға өтіп, оны әр жырау өзінше жырлады, өзінше түрледі. Сол себепті бір жырдың өзі бірнеше варианттарға бөлінді. Сол сияқты біз соз еткелі отырған «Қобыланды» жырының да жиырмадан астам нұсқасы бар. Сол жырлардың ішінде ең көлемдісі Н. Байганин жырлаған «Қобыланды». Оның көлемі 9300 жолдан тұрады. Осы жиырма алты

¹ Батырлар жыры I том, Алматы, «Жазушы», 1986 ж, 9-бет

² Ш. Уәлиханов. Шығармалар жинағы. Алмағы, 1961 ж, 196-бет.

нұсқаның ішінде Нұрпейіс, Мурын жырау Айса, Комелек тағы басқа ақын-жыраулар жырлаған нұсқаларының сюжеттік жемісі, мазмұны, көркемдік ерекшелігі біркелкі болып келеді. Бұл нұсқалар қарақалпақ халқының «Қоблан» жырымен өте ұқсас, бір версияға жатады. Мұнда барлық нұсқаларда кездесетін ұқсас, тұрақты мотивтер ар айтушының нұсқасында ерекшелікпен жырланып ал, эпизодтардың мазмұны бәрінде біркелкі болып келеді. Бұл нұсқалар қарақалпақ халқының «Қоблан» жырымен өте ұқсас, бір версияға жатады. Мұнда барлық нұсқаларда кездесетін ұқсас, тұрақты мотивтер ар айтушының нұсқасында өзіндік ерекшелікпен жырланып, ал, эпизодтардың мазмұны бәріне біркелкі болып келеді, жырлау манері мен мотивировкасында ғана өзгеше манері болады. Жырдың көп нұсқалы болуын, оны көптеген дарынды ақын-жыраулардың атқарғаны жайында әдебиетші ғалымдар өз пікірлерін білдірген. Олардың ішінде М. Ауезов, К. Жұмашов, М. Ғабдуллин тұжырымды пікірлер айтқан.

«Қобыланды батыр» жырының ауыздан-ауызға жетіп, атадан балаға мирас болып келе жатқаны жайында. Н. Байғаниннің өзі де былай дейді: „Мен Қобыландыны” 17 жасымнан жырладым. Сол кезде туысым жыршы Махует деген ақыннан осы (Қобыландыны) үйрендім. Махуеттің әкесі Ділмағанбет, Ділмағанбеттің әкесі Бітеген, оның әкесі Терлікбай, Терлікбайдың әкесі Жаскелең, Жаскелеңнің әкесі Текберген деген атақты жыраулар өтіпті. Атадан балаға «Қобыландының», мен айтатын осы желісі қалған екен¹.

Бұл пікірді басқада ақын жыршылар айтады. Нұрпейіс жырлайтын „Қобыландының” идеялық-мазмұны-негізінің кыпшақ, қазақ (Ноғай) жерін жаудан қорғау, көрші хандықтардың озбырлығына қарсы, жер-су таласы, ел

¹ Нұрпейіс Байғанин. Таңдамалы. Алматы «Жазушы» 1991 ж, 11-бет.

тыныштығын, тутастығын сақтау, батырлықты, ерлікті, достықты, адалдықты даріптеу. Бұл нұсқада жасалған ораздар да өте курделі.

Әсіресе Қобыланды, Құртқа, батырдың ата-анасы Тоқтарбай мен Аналық бейнелері сомдалып берілген. Сонымен қатар батырдың қас жаулары Ақшахан, Көбікті, Алшағыр тағы басқалары да осал емес, олардың бейнелері де жырда асірелеңе суреттеледі.

Демек осы екі версияның екеуінде де туракты өзгеріссіз кездесетін мотивтер»Қобыланды батыр» жырында ғана емес, басқада көптеген батырлық жырларға тан. Бұл мотивтер осы жырдың Н. Байганин айтқан нұсқасында өте курделі берілген. Бұл қазақ халқының батырлық жырларында ғана емес, көрші туысқан елдердің жырларында да кездесетін, бүкіл дүние жүзі халықтарының эпостарына тан туракты мотивтер. Солай етіп »Қобыланды батыр» жырының Н. Байганин нұсқасы басқа ақын-жыршылар айтқан барлық нұсқаларынан көлемі жағынан да, оқиғасының байлығы, баяндау тәсілі жағынан да ең мазмұндысы деуге анық болады. Көлем он мың жолға жуық Бұл эпостық шығарма мазмұны жағынан қарақалпақ халқының «Қоблан» жырымен ундес, ұқсас. Осы екі нұсқаны тупкі негізі бір деп айтуға да болады.

Сойтіп, сол сияқты, қарақалпақ әдебиетінде батырлық дастандарда зерттеуде көп еңбек еткен ілімпаз Нәжім. Дауқараев «Қоблан» дастанының Қырым, татар, башхұрт, қазақ, қарақалпақ версияларын салыстырып солардың ішінде қазақ, қарақалпақ версияларына қызыға көңіл бөледі. Ол қарақалпақша «Қоблан» дастанының, қазақша Н. Байганин варианты мен ұқсастықтарын айырмашылықтарын көрсетіп және Бұл версиялардың тарихи дерегі бір болса керек деген пікірді айтады¹.

¹ Н.Дауқараев. Революцияға дейінгі қарақалпақ тарихының очерктері, 75-77 беттер.

«Қазақ халық әдебиеті» сериясымен «Жазушы» батырлар жырының көп томдық жинағы мен бірінші томында жарияланған «Қобыланды батыр» жырын жұмысымызда негіз етіп алдық. Бұл- Марабай, Мергенбай жырауларының версияларының біріктіріліп кейбір жерлері толықтырылып емделген варианты.

Біз енді осы Марабай Мергенбай вариантына түсінік беріп өтпекпіз» «Қобыланды батыр» жырының ең толық көркем жырланған нұсқасы 1957-жылы академик М. Ауезов. Н. Смирнованың басқаруымен «қазақ эпосы» деген серияны жеке кітап болып шыққан. Бұл текстке 1939-жылы белгілі жинаушы, әрі жыршы Шапай Калмағанбетовтың «Қобыланды батыр» жыры негізге алынған соған дейін

Жарияланған Абу Бакир Дибаяев бастырган Марабай жырлаған нұсқа болса одан кейінгісі Марабай мен Мергенбай жырау нұсқаларының біріккен тұтас түрі. Марабай вариантында-Қобыланды мен Қараман екеуінің Казан ханға аттанатын алғашқы жорық сапарынан басталса Мергенбай да Қобыландының туылуынан бастап, оның үйленуі және одан кейін жорықтары толық жарияланады.

Біз негізге алып отырған басылымдағы «Қобыланды батыр» жыры А. Маргулан, М. Габдуллин, А. Тажибаев, М. Каратаев және тағы басқа да білікті мамандар біраз талқылаудан өткізіп текске біқанша өзгерістер анықтамалар еңгізген. Ол өзгерістер ең алдымен жырдың 1932-жылы шыққан Марабай вариантында бар кейбір сөздердің жолдардан басқа басылымдардан орынсыз түсіп қалған жолдары қалпына келтірілген. Сонымен қатар «Қобыланды батыр» жырының есебінде Қарлыға жайындағы оның ерліктері Қобыландыға деген берік махаббаты және Қобыландының балалары Бөкеңбай мен Киікбайдың ерлігін суреттейтін жеке жырлар

біріктірілді. Енді біз жұмысымызға негіз етіп алып отырған жырдың мазмұнына тоқталамыз.

Айдалып багып жайылды,

Төрт тулік малдын барі сай

Жаз жайлауы Көзді көл

Көзді көлді жайлаған калын қыпшақ жағалай

Ішкеңі масс жегеңі ток

Бай– кедейдін конілі жай

Қыс кыстауы караспан,

Қараспан кокке таласкан

Ат үйірінен адаскан

Қалың қыпшақ тізіліп

Қонса коныс жараскан

Аліп таңба қыпшақтың

Атағы озған алаштан¹.

Тоқтарбай деген байдын жасы сексеңге келгенше бір перзеңт көрмей «Аулие коймай кыдырып–етегін шеңгел сыпырып, жеті пірге танысқан² күйінен басталады. Ақырында тілегі кабыл, бір ул, бір кызды болады. Ұлынын атын Қобыланды, кызынын атын Қарлығаш деп қояды. Одан

¹ Батырлар жыры. Алматы «Жазушы» 1986 ж, I-том, 17-бет.

² Сонда

кейін Қобыландының өсуі, жылқыда жүріп, Қызылбас еліндегі Көктім Аймақ ханның кызы Құртқаның даурығын есітіп оны алып қайтуға аттануы, алтын теңгені атып тусіріп, қызыл ерді өлтіріп Құртқаны елге алып қайтуы сөз болады. Кейін Қобыланды Қият руынан шыққан Қараман деген батырмен Қырлы каламен Сырлы каланы қызылбастардан азат етуге аттанады. Құртқа бакан Тайбурыл атымен кала коргеңына каргып өтеді. Қараман ізіндегі кырык мың аскері мен қорғаннан өте алмай сырта калады. Қобыланды жалғыз өзі кала ішіне кіріп, қызылбастың батыры Казанды жекпе-жекте өлтіріп аскерлердің киратып мол олжамен кала сыртына шыгып, бар олжасын Қараманмен оның аскерлеріне бөліп береді. Бұған канағат кылмаған Қараман қызылбастың батыры Көбіктінің еліне аттануға колка салады. Жайлауда жүрген Көбіктінің жылқыларн айдап кетеді. Көбікті ізінең куып жетіп, Қобыландыны уйықтап жатқан жерінде байлап тастайды. Көбіктінің туткынынан оның кызы Қарлыға құтқарады. ізінең куып шыққан Көбіктіні Қарлығанын акылы менен атып өлтіреді. Жолда келе жатканда Тайбурылдың аягы аксап жүре алмай калады. Ал Қараман достына Қарамай айдалада калдырып кетеді Қобыланды жалғыздыктан жабыгып, не кыларын, не істерін білмей жатканында жеті каміл пірлері тусінде аян береді. Елдің хал-жайын біледі. Жырда будан кейін жекпе-жекте Алшағырды өлтіруі және дастандары Қарлыға, Орак батыр, Қарамандардың көмегімен Ағанас пен Тоғанас, Актайлак, Нарқызыл, Кара батыр сияқты жау батырларын өлтіріп, елді азат етеді. Жырдың сонгы жагында Қобыландының Құртқадан туған Бөкеңбай, Қарлығадан туған Киікбай деген балаларының ерлігі баяндалады. Бұл жырдың Марабай-Мергенбай нұсқасының біраз өндеуден өтіп, толықтырылған түрінің мазмұны Марабай-Мергенбай нұсқасының туп нұсқасында жыр кейіпкерлерінің кейіпкерлерінің кейбіреулерінің есімдері баскаша айтылады.

Мәселен, Қобыландының әкесі толықтырылған нұсқада Қыдырбай деп жырланса, туп нұсқада Тоқтарбай деп алынған сол сияқты. Құртқанын әкесі Коктім Аймак туп нұсқада Коклең деп жырланады. Марабай–Мергенбай жырлаған жырдың тупнұсқасының мазмұны қысқаша томендегідей мазмұнда: «Сексенге жасы келгенде, бір бала кормей Тоқтарбай, қайғыменен канн жутып, ақылынан адасқан¹». Ақыры «Әулиеге ат айтып, карасанга кой айтып» жүріп тілегі қабыл болады. Байбімесі Аналық бір ул, бір кыз табады. Кыздың аты Қарлығаш, Қобыландыға карындас Бала жігіттің батыр атануы озіне лайык калындык іздеуден басталады. Окиганын Бұлай басталуы қазақтың батырлық жырларында гана емес, озге халықтардың да қаһармандык эпостарында жиі кездеседі. Өйткені батырға тең калындык онай олжа болмайды. Ол алыста арі жау колында Батыр болар жігіттің кушіне сеңіп, бағын сынар алғашкы кадамы осыған байланысты. Қобыланды Қоклан мен оның кызы Құртқанын койған шарттарынан сурінбей өтеді. Өзінің ер жетіп есейгенін, алғыр Қобыланды енді кара багы емес, халық камы үшін күресуге азір екеңін білдреді. Ол еліне шаБұлга шыққан жауды өз жеріне талкандау үшін аттанады. Қобыланды, кушіне сеңген Көбіктің, оның жиені Шошайды, калмактардан айлалы Алшағырды да жеңеді. Жау осал емес, жеңіс онайга туспейді. Кызылбас пен калмактын хандары каншалыкты кушіті болғанмен, куйрей жеңіеді. Себебі Қобыланды аділетті іс үшін-өз елін, Отанын коргау үшін, ал хандар мен олардың жер қайыскан калын колы бейбіт жаткан елді жаулап алу үшін күреседі. Жырда Қобыландының жеңісі арқылы аділетсіздіктің алсіздігі, басқыншының басы алынатыны, сол арқылы халық қаһарманын жойкын куші бейнелеңген. Сонымен жыр Қобыландының Құртқадан туған баласы Бөкеңбайдың ерлігі, кейін Қобыландының

¹ Төрт батыр. Алматы «Жалын» 1990 ж, 78-бет.

Қарлығамен де косылып, одан Киікбай деген бала туатынымен аякталады. Мінекей осы сияқты „Қобланды” жырының қай нұсқасын алып карасан да оның негізінде көне заман көріністері, тарихи оқиғалар ізі кылан береді. Мәселен, ”13 ғасыр монгол шапқыншылары Иран, Ирак және Кавказ жерін басып алып Хулагу мамлекет,,н құрған. Оның хандарының брі Газан (жырда айтылатын Казан)қыпшак еліне жиі шабуыл жасап тұрған. Олар кым-куат шайкас кезінде өз кісілерін тану үшін қызыл бөрік киетін болған. Содан „қызылбас ”атанып кеткен. Әрине кандай жыр болса да уакыт өткен сайын, кейінгі оқиғалар жамалып, комактана береді. „Қобыланды батырда” суреттелетін қазақ елінің кейінгі дауірде кактыгыскан жаулары-калмак басқыншыларына, Көбікт ханга карсы жорыктар, кият-ногай мекең Кара кала, Сырлы каланы жау колынан босату осындай уакыт іздерін танытады¹.

Осы аттас жырдың баска халықтардагы нұсқаларымен байланысатын жері де тарихи оқиға сілемдері. Уакыт жылжыған сайын, жыр да жана оқиғалармен толыға тускен. „Қобыланды батыр жырының оқиғаларына карай отырып, жырдың ерте дау”рлерде пайда болып, кейінгі жырлаған жыраулар өз дауірінің оқиғаларынд косып, толықтыра жырлағанын байкауымызга болады. Біз дипломдық жұмысымызға қарақалпақша Есемұрат жырау Нурабұлаев нұсқасын негізге аламыз. Мұнда „Қарақалпақстан” баспасынан 1981жылы шыққан „Қарақалпақ фольклорының” 8-томындагы «Қоблан»дастанын пайдаланамыз. Бұл дастанды 1939 жылы Наурыз Жапаков Е. Нурабұлаевтан жазып алып, 1941жылы бастырып шығарған. Дастан туп нұсқасымен салыстырылып, толықтырылып 1959 жылы „Қарақалпақстан”баспасы тарапынан екінші рет қайта басылған.

¹ К.Сейдахметов «Төрт батыр» жинағының алғы сөзінде, 8-бет.

«Қобыланды» және «Қоблан» жырларының ұқсастықтарымен айырмашылықтары.

Қазақша «Қобыланды батыр» жыры мен қарақалпақша «Қоблан» жырларының арасында біқанша ұқсастықтармен қатар айырмашылықтар да баршылық. Мәселен ұқсас жактарын алып қарасақ, Қобыландының туылуы, Құртқаға үйленуі, Құртқаның Тайбурылды (Қарақалпақша Торыша ат) тандануы және оны бағуы, Қобыландының Көбіктіге аттанысы, осы сапарда жүргенінде Алшағырдың елді жаулап алуы, Қобыландының Алшағыр мен соғысы, елін азат етуі тағы басқада осы сияқты оқиғалар екі дастанда да бір-біріне ұқсас болып келеді. Сонымен қатар Бұл екі жырда да бір идея-сыртқы, ішкі жаулардан елді корғау, елге деген сүйіспеңшілік. Сондай-ақ образдар арасында да бірқатар ұқсастықтарды айтуымызға болады. Мәселен, екі жырда да ұнамды образдар ретінде Қобыланды (Қоблан), Құртқа, Қарлығаш, (Қансұлу), Орак батыр, Тайбурыл (Торыша ат), тағы басқаларды айтсақ, ұнамсыз образдарға Көбікті, Алшағыр, Кызыл ер (Алып дау) және тағы басқалар жатады. Мінекей көріп отырғанымыздай Бұл екі жырда да идея, мазмун сюжет, композиция, образдар жүйесінде жалпылық мотивтер көптеп кездеседі. Осындай ұқсастықтармен қатар ар жырдың өзіне тан ерекшеліктері, ұлттық айырмашылықтарының да бар екені айдан анық байқалады. «Қобыланды батыр» жырының қазақша варианттарының ішінде де біқанша айырмашылықтарды байқауға болады. Мәселен, Марабай, Мергенбай, Біржан варианттарында Қобыланды кызылбастарға қарсы күреседі. Ал, Нұрпейіс, Мурын, Айса варианттарында Қобыланды өз елінің азаттығы үшін хандарға қарсы күресі басымырақ сөз етіледі. Осы екінші топтағы жыр варианттары қарақалпақша «Қоблан» жырына өте жақын келеді. Сонымен қатар қарақалпақша варианттарында жоғарыда айтылған екі түрлі күрес, Қобланның сыртқы жауларға да қарсы

күресі кең түрде суреттеледі». Қобыланды батыр»жырының қазақша қарақалпақша нұсқаларында да батырдың руы-карақыпшақ, ноғайлы елінен шыққан. Сонымен қатар екеуінде де Қобыландының ата-анасының перзент көрмей аулие кезіп, ақырында бір ұл, бір қызды болуы айтылады.

Қазақшада Қобыланды, Қарлығаш, қарақалпақшада Қоблан, Қансұлу. Сондай-ақ екі жерде да Қобыландының Құртқаны алып қайтуға аттануы, ол жерде байгіге тусуі, теңгеңі (қарақалпақшада арша ағашты)атып тусіруі сияқты сюжеттері де бір-біріне өте жақын келеді. Бірақ, Бұл ұқсастықтар да белгілі бір эпизодтармен шектеліп қала береді. Қарақалпақша нұсқадағы кейбір персонаждар қазақшада айтылмайды. Мәселен, Ахшахан, Қартқожа, Полат тек қарақалпақша нұсқаларда кездеседі. Бірақ, қазақша Н. Байганин нұсқасында Қартқожа Ақшахан нын уазірі емес, ырымның кырық батырының басшысы болып суреттеледі. Сондай-ақ қазақша нұсқаларда айтылатын Қараман ұнамсыз бейне, коркак, дунiekop, екіжүзді адам ретінде, қарақалпақшада ол ұнамды бейне, Құртқанын ағасы болып суреттеледі. Жырдың қазақша нұсқасында Қобыланды Қараманның сөзіне еріп, Көбіктінін еліне аттанады. Сол жакта Көбіктінін колына туседі. Көбіктіюларды тоғыз кабат торға салып, зынданға тастайды. Оларды зынданнан Көбіктінін қызы Қарлыға құтқарады. Қарлыға Қобыландыға ғашык болып қалады. Ал қарақалпақша нұсқада өзінің жігітімен Көбіктінін еліне Ақшахан нын азғыруымен аттанады. Және Көбіктінін зынданнан оны Құртқанын ағасы Қараман құтқарады. Қараман Қобланның зынданға тусіпқалғанын Торыша аттын хабары арқылы естиді. Бұл екі жырдың және бір ерекшелігі Кбланды қай жорыкка шыксада не жалғыз өзі, не Қараманмен аттанады. Ал қарақалпақшада Қоблан кырық жігітімен аттанады. Сондай-ақжырдың қазақша вариантындағы Қобыландының жорықтары қарақалпақшаға карағанда біқанша аз. Мәселен,

қазақша нұсқадағы Қобыландының Қараманның ізінең Қырлы кала, Сырлы каланы Казаннан азат етуге аттануы, Көбіктінін зынданына тускенде Қарлығанын куткаруы, Тайбурылдың аяғы аксап жолда калуы. оған Қарлығанын жардемі сияқты эпизодтар қарақалпақшада кездеспейді. Ал, қарақалпақша нұсқадағы Қобланның Азаұлыға аттануы, Аштархан теңізінең өтуі, Дәукемпірмен Шарықтыға аттануы, Ер-Сайыммен кездесуі, Қызпәлуанмен күресуі сияқты эпизодтар қазақшада жоқ. Сондай-ақ біреуінде бар. Сонымен қатар жырдың екі нұсқасында да ар ултқа тан өзгешеліктері де байқалады. Мәселен, "Қобыланды батыр", жырында қазақ халқына тан көшпелі турмыс, мал шаруашылығынын кейбір элементтері, халықтың салт-дастурлері суреттеледі. Жырдың көркемдегіш құралы ретінде жумсалған „Жылкы ішінде аламын, кылшык жунді Қарамын”, „Анасы байгус зарлайды,,, ботасы өлгең інгендей, „Ай муйізді кошкардай” сияқты қазақ даласынын көркем суреті де жырға арқау болады. Сондай-ақ, жырдың қарақалпақша нұсқасында қарақалпақ халқына тан болған улттык ерекшеліктерде айқын байқалады. "Қобыланды батыр,,, «Қоблан»жырларындағы ең негізгі өзгешеліктердің бірі- жырдың композициялық құрылысы. Мәселен, „Қобыланды батырда ”окига көбінесе Қобыландының сыртқы жауларға карсы күресіне негізделеді, "Қобланда»окига халық батыры Қоблан мен Ақшахан нын арасындағы күреске негізделеді. Ал Ақшахан Қобланның ішкі дұшпаны. Бұл екеуі жырда бастан аяк катнасады. Баска оқиғалар сонын айналасында болады. Қобыланды сыртқы жауларға карсы аттандырушы да Ақшахан мен онын уазірі Қартқожа.

Жырдың

қазақша қарақалпақша, екі нұсқасында да адамнын ішкі жан дуніесі, психологиялық сезімдері: қуаныш, қайгы, капалык, касірет, кек, сағыныш, махаббат сияқты жан куйлері шебер суреттелген асерлі баяндалған. Мәселен «Қобыланды батыр» жырындағы Қобыландының Қырлы кала

Сырлы каланы Казан ердең азат етуге аттанарда ата-анасы қарындасы және Құртқанын коштасарда олардың жан- куйі, туыскандык сезімдері шебер берілген Қобыландының қарындасы Қарлығаш ағасымен коштасарда былай деді :

Басымда барда алтын шох,

Жан көкем барда көңілім ток,

Көкежан сені көрмесем,

Басымнан өтер дуние бок,

Табаныма тиер шох,

Сізге деген құдайдын

Маған тисін ажалды оқ!

Ак бетімде тұлымым

Бірге туған құлыным,

Керіле біткен жауырын

Бірге туған бауырым

Колканатым, куйрыгым,

Содан шыққан суйрігім,

Суырылып шыққан жуйрігім

Сізге деген куданы

Қабыл етім бұйрығын¹!

Сол сияқты « Қоблан» жырында Қоблан Азұлынын ел не аттанарда анасы Боз кемпір былай дейді:

Жауын жауып айдын шалкар сел болсын,
Жылдан жылға аз даулетін мол болсын,
Аттаныпсын жібергендім перзеңтім,
Жалғыз балам, Қоблан, саған жол болсын.
Аттар шаппай балеңт тауда рауаным,
Мәдетті бергейлер Қадір сухбаным.
Аттаныпсын, жолын болсын перзеңтім
Аттан тусші, жігербеңтім Қобланым.
Бедеу жалын сауаш күні таратып,
Ата- ананнын акыл-есін лал етіп
Жігербеңтім қайда кетіп барасын
Біз кәріпті сең жолына зар етіп.
Қайғы- кәсірет бұл басымда барды дер,
Біздер журміз сеңі жалғыз балам деп
Қайсы елдең қайда кетіп барасын,
Барар жерін, жалғыз балам, баян ет².

Мінекей осы сияқты адамның жан күйі психологиялық сезімдері екі жырда да асерлі сөздермен беріледі. Қазақша Мергенбай вариантында жыр Тоқтарбай мен Аналықтың сексең жасқа келгенше перзеңт кормей аулиелерге тунеп, ақырында тілегі қабыл болып Қобыланды атты бір ұл мен Қарлығаш атты бір қызды болуынан басталады.

¹ Батырлар жыры. 1-том. Алматы, Жазушы, 1986 ж, 43-бет.

² Қарақалпақ фольклоры. VIII том. Нөкіс «Қарақалпақстан» 1981 ж, 109-110-бет.

Одан кейін Қобыландының Құртқаны алып қайтуға аттануы, үйленуі, Қырлы кала Сырлы каланы азат етуі Кобіктіге аттануы Алшағыр мен Шанай ханнан елін азат етуі, кейін Құртқадан баска Кобктнін кызы Қарлығаға үйленуі мен аякталады. Ал Марабай вариантында алғашқы сюжеттер айтылмайды Қараманнын Қырлы кала Сырлы каланы ҚКазан елден азат етуге кетіп бара жатып Қобыландыға келуінең басталады А. Н. Байганин варианты қарақалпақша «Қоблан» дастанына біқанша ұқсас келеді. Қарақалпақша вариантында Ақшахан мен Қартқожа бидін жауыздық терін суреттеудең басталады. Мұнда Ақшахан тыныш отырған Кыдырбаймен Бозкемпірге « малыннан зекет бермедін» деп басқыншылық етіп дуние малын тартып алады да оздерін азаптайды. Қарақалпақша «Қоблан» дастанынын қазақша « Қобыланды батыр» жырына бір артықмаштыгы дастандагы Қобланның Сырткы жаулары мен коса ішкі дұшпаныменкүресі болып табылады. Дастандагы Ақшахан мен Қартқожа бидін жауыздық әрекеттері ашкерлеңеді. Олар тек канна Қобланның емес халықтың да дұшпаны ретінде суреттеледі. Қатар саны жағынан қазақша Н. Байганин нұсқасы мен қарақалпақша Есемұрат нұсқалары тең екеуі де онмың қатарға жақын. И. Сагитов жырдың қазақша, қарақалпақша, нұсқаларын салыстыра келіп, профессор А. Б. Боровковтын мына создерінең ойын корытады : « Қобланның» қарақалпақша версиясынын сюжеті қазақша версиянын сюжетіне карағанда толығырак қарақалпақшасы көп персонаждармен эпизодтарды оз ішіне алады Қобланмен Қараманнын арасындагы карым-катнасты бутіндей баскаша етіп корсетеді. Бірак қарақалпақ версиясында да Қобыланды батыр ханнын нөкеріемес, кара кыпшак руынын өкілі және солардың мапін қорғаушы ретінде суреттеледі. Дастанда хан мен батырдын арасындагы карым-қатынас ашып

көрсетіледі¹». Бұдан кейін А. К. Боровков қазақша ”Қобыланды батыр» жыры мен қарақалпақша „Қоблан” дастанының арасында үлкен айырмашылық бар екенін көрсетіп, Бұл екі варианттың екі басқа шығарма деп есептеуге болатынын айтады, және былай дейді: «Эпостық шығарма идеялық және көркемдік жақтан бір тұтас нәрсе болып табылады. Эпостық шығарманың әр қилы варианттарын бағалағанда әр бір версияның айырмашылықтарымен есептесуге тура келетіні табиғи нәрсе. Егер де олар бір-біріне өте жақын редакциялар болмаса, онда оларды бір эпикалық тақырыпқа жазылған әр қилы басқа-басқа шығармалар деп таныған дұрысырақ болады. ”Қобыландының А. Дибеев бастырып шығарған қазақша версиядан үлкен айырмашылығы бар².

¹ Т.Сағитов «Қарақалпақ халқының қаһармандық эпосы» Нөкіс, 1983 ж. 130-бет

² Сонда

«Қобыланды», «Қоблан» дастандардағы образдар жүйесі

Жырдың идеялық көркемдік ерекшелігі ондағы образдар жүйесі арқылы айқын көрінеді. Енді жырдың қазақша, қарақалпақша нұсқаларындағы образдарды салыстырып көреміз. Жырдың екі нұсқасында да көптеген жалпылау сипаттардын бар екенін көреміз. Қарақалпақшаға да, қазақша нұсқасында да ортақ негізгі сипат-елді сую, батырлық, ерлік сияқты қасиеттер. Екі нұсқада да басты образ-Қобыланды. Ол өз елін жаудан қорғайтын батыр болатындығын жастайынан-ак танытады. Мәселен, қазақша нұсқада алты жасар Қобыланды Құртқаны алып қайтуға аттанып, онда алтын теңгені атып тусіреді және қызылбастын қырық бес кез Қызыл ерін атқа суйретіп өлтіреді. Қобыланды айтқан сөзінең, алған бетінең қайтпайтын, бір сөзді, уадеге берік, қайтпас батыр. Мәселен, Құртқаға аттанарда Қобыланды Естеместін «Алі жассын барма» дегенін тындамай аттанады. Немесе

Кой шырағым, жассынгой,
Кабырган сеңін катқан жоқ,
Омыртқан өсіп жеткең жоқ,
Жіберуге коркамын,
Тілімді алсан рухсат жоқ.

дегенде Қобыланды :

Батанды бер коке—деп

Алдын-артын орады жат кыламын естеке

Жеті каміл бабаны¹, — деп айтқанынан қайтпады. Ал, қарақалпақша вариантында да Қоблан жас бала кезінең ак Алып-куш иесі болады. Ол 11-жасында мінгең аты көтере алмай омырткасы узіледі «Көпжылқынын

¹ Батырлар жыры. 1-том. «Жазушы» 1986 ж, 20-бет.

ішінде төрт бедеуі бар еді, жылқышыларға устатып алдырды. Мінгең аттары баланы көтере алмай жануардын омырткасы үзіледі»

Сонда бала сойлейді

Атасына не дейді.

Айналайын жан ата

Жарамайды біздерге

Болганыма атынның

Жау айдасын малынды¹, – деп онбір жасар Қобланның сондай алып куш иесі екеңін танытады. Сондай ақ дастанның қарақалпақша вариантында Қобланның қайтпас қайсарлығын өжеттігін мына жолдардан көруімізге болады:

”Құртқа сулудың хабарын есітіп жас батыр жалғыз өзі Сейтімхан батырдың еліне карай аттанады. Ол еш кандай дұшпаннан қауіп катердең қорықпайды. Жолда оның алдынан Ақшахан шығып Қобланға: «Жасын жетпегең жас баласын барсан өлесін. Алдында Құртқаға таласып сексең бір пәлуан жатыр, жолында алангасар Алып дау андып жатыр. Егер Құртқаны алып қайтсанда дау қолынан басып алып калады, сапарында қой²» –дейді. Бірақ Қоблан оның тілін алмайды, жолынан калмайды. Ханға қарап:

Бел буып шығыппын оның жолына,

Баба найза берді меңін қолыма,

Сендер қайта берін енді еліне

¹ Қарақалпақ фольклоры, 8-том. Нөкіс, «Қарақалпақстан» 1981 ж, 28-бет.

² Т.Сағитов. Қарақалпақ халқының қаһармандық эпосы. Нөкіс 1981 ж, 138-бет.

Жанымды койыппан Құртқа жолына.

Сол даулердең Бұл баланы кем деме

Сен ханымсын намарт созін сөйлеме,

Жатыр деп айтасан сексең пәлуанды,

Бұл баланы сол пәлуаннан кем деме¹,

«Қобыланды батыр» жырында Қобыланды жауына барлық уақыт бір өзі аттанады. Мәселен, Кырлы кала Сырлы каланы жалғыз өзі Казан ердең азат етеді. Қобыланды елін сүйгең батыр болу мен қатар ол өзінің туган туыскандарына да бауырмал болып суреттеледі.

Мәселен, ол жорыкка аттанарда ата-анасынын койнына жатып шығады. Қарындасы Қарлығашты да жанындай жаксы кореді. Жорыкка аттанып бара жатып Қарлығашпең коштасарда ет-бауыры елжіреп көзіне жас алады:

Көздең аккан канды жас,

Каны, жасы аралас,

Ақ найзаға сүйеңіп,

Қарлығашка көрсетпей

Жасын суртті жеңімең.

Немесе:

Сай, сүйегім сырқырап,

«Жан көке»! –деген сөзіннең!

Бір сүйгізші шырағым,

Жаудыраған көзіннең²—деген жолдарда Қобыландының туысканга деген

¹ Қарақалпақ фольклоры. «Нөкіс» «Қарақалпақстан» 1981 ж, 34-бет.

² Батырлар жыры. Алматы, «Жазушы», 1986 ж, 44-бет.

бауырмалдық сезімдері көрінеді. Қобыланды туған ата-анасын да, қарындасын да, Құртқаны да жаксы көреді, оларды кимайды. Бірақ, батырға канша кымбат болса да, елдің ар-намысын одан да кымбатырақ сезінетінін көреміз.

Қобыланды Көбіктіге аттанып, сол жакта туткынға тусіп калғанында Алшағыр хан келіп, Қобыландын елін шауып кетеді. Буны білгең Қобыланды каты қайғырып киналады. Ол өзінің қайғысын былай білдіреді:

Жау шауыпты елімді,

Жау басыпты белімді,

Жау кесіпті желімді.

Сындырып кетті белімді

Куартып кетті көлімді.

Менен калган байтақ ел

Көргең сияқты көрімді

Калмактын ханы Алшағыр .

Алтынды таудын етегінде,

Тастан согып қорғанды,

Шауып кеткеңге усайды,

Қараспан таудағы елімді¹.

¹ Батырлар жыры. Алматы, «Жазушы», 1986 ж, 1-том, 102-103 беттер.

Қобыланды елін жау шауып кеткенін көріп, көзіне жас алып жылайды, Өз елі үшін жанын аямай, жауға қарсы жалғыз Өзі аттанады. Қобыланды Өз намысы жолында жанын тігетін нағыз батыр. Мәселен, Қобыланды мен Қараман Көбіктінін қолына тутқынға тусіп калғанда Көбіктінін кызы Қарлыға оларды тутқыннан босатып жібермекші болады. Бірақ Қобыланды кашудан бас тартады. Көбіктіден өшімді алмай кетпеймін деп ант етеді.

Ай, каш, залым касымнан,
Сең кашсан да, мен кашпан,
Қиямет салма жасымнан,
Даулет кусы ушты деп,
Бір сағат болмай басымнан,
Тіліне дұшпан көнбедім.
Қаш Қарлыға касымнан,
Өшті болған акеңнең
Өшімді алмай мен кашпан
Кекті болған атаннан
Кегімді алмай мен кашпан.

Ал, қарақалпақша, «Қоблан» дастанында да Қобланның ерлікке, күреске толы образы жаксы ашылады. Ол дастанда елі үшін туылған, еш нәрседең қайтпайтын, қайтпас, қайсар батыр. Оны дастанда Қобланның өзі сөзімен былай

Мен атадан туганда,
Ермін деп мен туганмын
Мен анадан туганда
Нармын деп мен туганмын

Бұл дүниеге келгенде
Өлмек үшін келгенмін
Өлімнің ағын білгенмін
Ақ кіреуке сауытым
Кепінім деп келгенмін,
Астымдағы атымды
Табытым деп мінгенмін
Бауыры тартық сары жай
Ұраным деп жүргенмін.
Сабы алтын ақ канжар,
Иманым деп білгенмін.
Қарағай сапты ақ найза
Сайгағым деп жүргенмін,
Азаттықтың жолында
Өле қойсам деп жүргенмін¹.

Қоблан ер, өз елін, жерін шын сүйген патриот батыр. Өзі жоқта бүкіл елді Алшағыр шауып кеткенде, ол шабылған елінің журтын көріп, катты киналып, көзіне жас алады.

Мұнда халқын қормеді.

¹ «Қоблан» 108-109 беттер.

Жоқтап Қоблан еңіреді,

Қазақша, қарақалпақша вариантында да Қобыландыдан кейінгі басты образда Құртқа тұрады. Ол–Қобыландының жары. Екі варианта Құртқа акылды дана адамдар ретінде суреттеледі.

Құртқа образы-жырдағы бас қаһарман Қобыландының образын толықтырып тұрады. Қобыланды жырда жоғарыда айтқанымыздай еш нәрседең қорықпайтын, ар қандай қауіп қатердең тайсалмайтын ер, не бір алып даулердең де қаймықпайтыне алып қуш иесі. Ал, Құртқа алдын болжай алатын дана, ешқандай қиындыққа мойымайтын, асып-саспайтын акылды, батырға демеу болар адал жар. Ол барлық уақыт батырға қысылған жерде акыл беріп, жөнсіз істердең, керексіз әрекеттердең сақтай отырған. Оның акылдылығы, даналығы жырдың қазақша, қарақалпақша вариантында да бірдең көзге түседі. Мәселен, Қобыланды Құртқаны алып келе жатқанда көп жылқуынын ішінең боз биенің тулпар туатынын біліп, оны сурап алуы, оны перзентіндей етіп бағып, батырға лайық тулпар қылып шығаруы-Құртқаның батырдың ауырын жеңіл қылып, адал жар екендігін танытады. Құртқаның ондағы мақсаты-өз елін жаудан қорғайтын батырға лайық тулпар өсіріп шығаруы. «Қоблан» дастанында Құртқаның акылдылығы мынадан да көрінеді:

„Қоблан Сейдімхан батырдың елін барып арша ағашты қулатып, Құртқаны еліне алып қайтарда, „нәрсе алма, тек жай тасты ғана анамнан еңшіге сурап ал”-деп Құртқа Қобланға акыл айтады. Қоблан Құртқаның ақылын тындап, оның анасынан жай тасты сурап алады. Сонынан ол Қобланға көп пайда келтіреді¹.

¹ Т.Сағитов. «Қарақалпақ халқының қаһармандық эпосы». Нөкіс, 1963 ж, 1149-бет.

Ал қазақша вариантында бұл эпизод былайша беріледі:

Қобыланды бала келеді,

Көктімге сәлем береді

„Еңшісін бөліп Құртқаға,

Барін беріп жатырсын,

Бергеңін маған не?”–дейді.

Көктім Аймак атасы:

„Шырағым, балам кел!–дейді

Бергеңім саған біл,- дейді,

Төбеңде тұрған төрт Бұлт-

Еңшім, балам, сол,-дейді,-

Жаз болса шығар кун жактан,

Кыс болса шығар жел жактан.

Шырағым, балам, шын,-дейді,-

Тапсырдым сеңі соған деп,

Еңді атына мін»,– дейді¹.

Жырдың қазақша, қарақалпақша вариантында да Құртқа батырдың жолдасы болумен қатар, халықтың камын ойлаған, халыққа басшылық кылатын дана басшы ретінде д көзге туседі. Мінекей, осындай

¹ Батырлар жыры. 1-том, Алматы «Жазушы». 1986 ж, 23-бет.

қасиеттермен Құртқа образы екі вариантында да бір-біріне ұқсас жаратылған. Бұл екі образды салыстыра келіп ілмпаз Т. Сагитов былай дейді:

„Қобыланды батыр „жырындағы Құртқа Қарлығаш образдары „Қоблан” дастанының қарақалпақша вариантындағы Құртқа мен Кансұлу образдарына сайкес, ұқсас кылып жаратылған. Қазақша вариантында Құртқа образы дастанның ең бас қаһармандарының бірі ретінде суреттеледі. Мұнда Құртқа ақылды, дана әйелдің образы. Ол батырдың тек сүйгең жары, жардемшісі, ақылгөйі ғана емес, сонымен бірге өз елін жаудан корғауга белсеңе катнасушы жауынгер ретінде де көрінеді.

Құртқаның елге дана, басшы ретінде көзге тусуын біз мына эпизодтардан көруімізге болады: „Қобланның елін Алшағыр шауып кеткеннен кейін Бүлінгең ел Құртқаға жылап келеді. ”. „Жолбарыстың еркегі де мал соғады, ургашысы да мал соғады, ”-деген, еріміздең калған еріміз едін, біздердін лажымызды кылсан, қалай болар екен?-дейді. Құртқа Алшағыр ханға барайын десе, ата-еңесі жібермейтін еді. Енді ата-еңесінің қолын қағып тастап, халық үшін өлсем, не айыбы бар, деп басын қанжығаға байлап Алшағыр ханға сапар тартады. ”? Алшағыр ханның алдын барып былай дейді:

-Бұрынғыдан калған сөз,

Хан устіне жау келсе,

Қайтар елдің даулеті,

Хан устіне ел келсе,

Онда ханның даулеті,

Жетім ул мен жетім қыз

Бұлда ханның перзенті. ?

Және

Бірін айдың он бесі,

Он бесі болар қаранғы,

Он бесі болар жакты кун,

Қаранғы кун басымнан

Кетпесіне, Алшағыр

Жете ме екең көзіңіз....

Жете қойса көзіңіз,

Біле қойсаңыз өзіңіз,

Біздей болған қызын бар,

Ойнап жүрген балаң бар,

Сізге келген даурен бар,

Ол басыннан таймасқа

Жете ме екен көзіңіз,

Білесізбе өзіңіз¹— деп ақылды сөз тауып айтқанына Алшағыр разы болып, Құртқанын еліне алты ай еркіндік, жеңілдік береді. Жырдың қазақша

¹ Қарақалпақ фольклоры. «Қарақалпақстан» Нөкіс, 1981 ж, 206-207 беттер.

вариантында да Құртқанын ақылдылығын, даналығын мойындап былай дейді:

Бұлғайда Бұлғай, Бұлғайма?

Бұлғайдын тубі тынғайма?

Өтірік айтқан онғайма?

Тулкі кигең тонғайма?

Бұл ақылын қыз Құртқа,

Патшаға бітсе болмайма?

Сөзін дурыс, Құртқажан,

Тапсырдым сеңі кудайға¹.

Құртқа „Қобыланды батыр ”да, „Қобланда ”да бірінші кезекте елді сүйеді. Ел корғау мәселесін, өз басынын камынан жоғары қояды. Оны біз екі жырда да мына жерлерінең көруімізге болады. Мәселен,»Қобыланды батыр»жырында Қобыланды елін шауып кеткең Алшағырдын еліне келіп, бірінші Құртқамен ай далада кездесіп, сағынышын білдіргенде Құртқа былай дейді:

Мінгең атын куланыз

Шабуыл жасап Бұланыз

Көптен төсек көрмеген

Күйінішті болған шығарсын

¹ Батырлар жыры. 1-том. Алматы «Жазушы» 1986 ж, 124-125-беттер.

Алай да болса, султаным.

Аз-кем кунге шыданыз

Алыптай еді бір басын

Тайбурыл атты ойнаттын

Дұшпанын көпті, досы жоқ,

Султаным, бузба қайратын..

Аған, інін сеңін жоқ

Халық колына тигеңде,

Біреуменен урыссан,

Біреуменен керіссең,

Азілдесіп кулісіп,

Жамандардын тілі ащы,

Кадір білмес кей жаман,

Ата-анасын жоқтамай,

Катынын тапкан Қоблан деп

Кіна кылар бетіне².

Ал „Қоблан ”дастанында Бұл эпизод былай беріледі:

Жас күнімде туткан алтын саканды,

² Батырлар жыры. 1-том. Алматы «Жазушы» 1986 ж, 124-1

Мен айтайын ауел шыққан сағанды,
Бес тіллалык бізді айтып тұрғанша
Бір айтпайсын ата менен ананды
Ішіне салармын батыр демінді,
Келтірме кеуліне айтса кемінді
Бес тіллалык жар деп жылай бергеңше,
Бір айтсайшы жаулар шапқан елінді¹.

Және:

Мынау сенің болғанын,
Сенен болған перзенттер!

«Ер қанаты-ат» демекші Қобыландының Тайбурылы, Қобланның Торыша аты батырға тек көлік қана емес, онын қысылған жерде жардем беруші жауынгер жолдасы. Батырлар жырында батырдын атына да көп көңіл бөлінеді. Батырдын атыда өзіне сай күшті, жүйрік тулпар бейнесінде суреттеледі.»Қобыланды батыр» жырында Тайбурылдын шабысы шебер суреттелген:

Кубылып Бурыл гуледі,
Табаны жерге тимеді,
Тау мен тасты өрледі,
Төрт аякты сермеді,

¹ Батырлар жыры, 1-том. Алматы «Жазушы» 1986 ж, 55-бет.

Кулактын тубі терледі,
Тер шыққан сон өрледі,
Көлдең жатқан көк тасты
Тіктеп тигең туягы
Саз балшыктай иледі.... ?

Сол сияқты „Қоблан дастанындағы ”Торы аттын шабысы да аскан шеберліпең, асерлі суреттеледі:

Жай тасындай жайнайды,
Сұлықты карш-карш шайнайды,
Астындағы бедеу ат,
Ак киікпең жарысып,
Керіліп дойнақ ұрады,
Ор кояндай бугіліп,
Кер киіктей тігіліп,
Ұзақ майдан шөлдерде,
Я бір такыр жерлерде,
Кулан менен жарысып,
Толыксып ойнап барады¹.

¹ «Қоблан» 71-бет.

„Қобыланды батыр” жырынын және бір жерінде Тайбурылдын шабысы былайша суреттеледі

Карсы келген кабактан,

Карги басып жөнелді.

Сеңгір-сеңгір таулардан

Секірте жөнелді.

Ол төбе мен бұл төбе,

Бауыры шубар көп төбе,

Онан да өтіп жөнелді.

Камыстынын казды көл,

Когалынын құлы көл,

Жегеңдінін желді көл,

Шағалалы шалкар көл,

Кызгыштынын кызды көл,

Кумыра, Котан кос көлдең

Барінең өтіп жөнелді....¹ -

және, қарақалпақша «Қоблан» да былай суреттеледі:

Табаны таска шакылдап,

Азу тісі шакылдап,

¹ Батырлар жыры, 1-том. Алматы «Жазушы» 1986 ж, 58-бет.

Куйысканы шырпылдап.

Жакшак оттай шағады,

Аузынан аккан ак көбік,

Омырауга шарпылдап,

Жулдыздай болып ағады², –

Мінекей осы сияқты қазақша «Қобыланды батыр» жырындағы Тайбурыл мен қарақалпақша «Қоблан»дастанындағы Торыша аттын образдары бір–біріне сайкес келеді. Екі жырда да Тайбурылды не Торыша атты батырдың жары Құртқа асырап бағады. Екеуінде де батырдың тулпары оның ел корғаудағы жауынгер жолдасы. «Тайбурыл мен Торыша ат» батырдың тек жүйрік тулпары ғана

Емес, батырдың қысылған жерде жардем беретін жардемшісі, акылшысы, досы болады. Екі версияда да Тайбурыл мен Торыша адамның тіліне тусінетін, адамша сөйлей алатын қасиетке ие. Екі версияның екеуінде де аттын жүйріктісі, шабысы аса көркем шеберлікпен суреттеледі¹. Жырдың и қазақша версиясында Тайбурыл адамша сөйлейді. Мәселен,

Жогаргы ерні жыбырлап,

Төмеңгі ерні кыбырлап,

Екпінімен сыбырлап,

Сонда Бурыл сөйлейді:

² «Қоблан батыр» 71-бет.

¹ Т.Сағитов. «Қарақалпақ халқының қаһармандық эпосы» Нөкіс, 1963 ж, 160-беттер.

-Артында калды елініз

Болды ма Мұнда кегініз?

Анамыз Құртқа деген сон,

Сатылмайды теріміз,

Көңілде жоқ кіріміз,

Кысылған жерде дем берсін,

Жылқышы Камбар піріміз

Ойына алсан қоймайсын

Қайсар Қоблан шеріміз,

Салған колқан сол болса,

Қарақалпақша «Қоблан» дастанында Қоблан Көбікті даумен күресіп жатқанда, Көбікті Қобыланды қысып жығуға айналған уақытта Торыша ат Қобланға жардемдесіп „Көбіктінін он бармагын карш-карш тістейді, кос аяқтап дауді төбесінең тебеді”. Онда да Қобыланды қысып жаздырмасын білгеннен кейін, Торыша ат бір жарым айлык жердегі Құртқанын ағасы Қараман батырдын еліне шауып барып, Қобланның жау калғанын хабарлайды. Бірақ Мұнда Торыша ат адамша сөйлемейді, онын хабарды Қараманнын шешесі сезеді.

Айтарлықтай жабірі жаман өтті ме,

Карілігін жоқ еңбекке шатты ма,

Танымайтын келген атты келіндер,

Үш перзентім, шыккыр көзін шыктыма?

Ашылмайтын таза гулін солмасын¹,

Екі жырда да Тайбурыл да, Торыша да тіл бітіп сөйлеумен қатар батырдын қайғысына қайғырып, адамдай көз жасын төгіп жылайды. Мәселен жырда Қобыланды Көбіктің торынан босанып, Көбіктіңі өлтіріп жолда келе жатқанда Тайбурыл ақсап, жүре алмай калады. Ол жырда былай беріледі. Елді жау шауып кеткенің, Құртқаның тутқынға тускенің біліп, қайғырады:

Соны біліп Тайбурыл

Қайғыланып жур екен.

Жау шапкасын халықты,

Ойына журты тускесін,

Мұны біліп Бурыл ат

Байлауга Құртқа тускесін

Куйініп ақсап жур екен¹.

Пірдең хабар жеткен сон

Көзін салып караса.

Халқымыз атты ертедең-ақ жаксы көрген. Себебі, сол замандардагы халықтың когамдық турмысындаг аттын туткан орны ерекше. Халықтың ел коргау тілегіне, көршілес елдер арасындагы уздіксіз болып тыратын талас-

¹ Қарақалпақ фольклоры. 8-том, 161-бет.

¹ Қарақалпақ фольклоры. VIII-том, 161-бет.

тартыс, жаугершіліктің көп болуы, елді қорғап, жауын шауып, жеңіске ерісу үшін де, той жиында қатардан озып атақ алуы да ел мен елдің арасындағы қатнасты болдыру үшін де ең керекті шешуші нәрсе ат болған. Қараман образы. „Қобыланды батырда”да, „Қобланда”да Қараман образы жақсы суреттелген. Қазақша варианттарының көпшілігінде Қараман басты образдардың бірі ретінде көрінеді. Олар да Сейіл ұлы Қараман кият руының батыры, Қобыландының курдасы. Ал, қарақалпақша вариантында Сейдімхан ұлы Қараман Құртқаның ағасы ретінде суреттеледі. „Қобыланды батырда” Қараман Қобыландымен бірге Қырлы кала, Сырлы каланы Казан ердең куткаруға аттанады. Көбіктің де бірге аттанады. Қобыландының Алшағыр мен соғысында да Қараман онымен бірге болады. Ал, қарақалпақша «Қоблан» дастанында Қараман тек эпизодтық роль атқарады. Ол тек Қобланның Көбікті даумен алысып, жеңілейін деп тұрғанда, Торыша аттын хабарлауымен жардемге келіп, Көбіктіні өлтіреді. Ал дастанның басқа эпизодтарда кездеспейді. Қазақша варианттарда Қараман өзімшіл, коркак, дуниекор адам образында суреттелген, ал қарақалпақшада керісінше ол-ұнамды образ. Онда Қараманның Қобланнан да күшті батыр екенін көреміз. Жырдың казакша варианттарында образдарының бірі Көбіктінін қызы-Қарлыға. Мұнда ол жырдағы көп уақиғаларға қатнасып Қобыландыға көп жардем береді. Қобыланды мен Қараманды өзінің әкесі Көбіктінен тутқынынан босатады. Қобыландыға Көбіктіні және оның баласы Быршымбайды өлтіруге жардемдеседі. Ал қарақалпақша вариантында Қарлыға жоқ, оның орнына Полат, Қартқожа сияқты персонаждар бар. Ол «Қоблан» дастанындағы Полат образы „Алпамыс батыр”жырындағы Қаражанды еске тусіреді. Дастанда Қобланмен Полат ат байгісі устінде егесіп калады да, кейін кийспас дос болып калады. Ал„Алпамыс батырда”Қаражан да ауелі Алпамыспен жекпе-жек алысады, кейін дос болады. Ол өзінің досы үшін ат байгісінде өзінің баласын өлтіреді. Қарақалпақша «Қоблан» дастанының кейбір эпизодтары

қазақша „Ер Таргын”жырына да сайкес келеді. Мәселен, „Қобландағы” Ақшахан , Картхожалар „Ер Таргындағы ”Ақшахан , Картқожан болып суреттеледі. Қобланның аты аксап жолда калатын жері Ер Таргынның белі мертігіп ай далада жалғыз калуы сияқты эпизодтар бір-бірінеұқсас келеді. Енді дастандағы ұнамсыз образдарға тоқтап өтеміз. Қазақша «Қобыланды батыр» жырында қарақалпақша вариантындағы Ақшахан обрызындай болып ұнамсыз образдар жеке дара Қобыландымен салыстыра суреттелмейді. Дегенмен қазақшадағы Қараман образы арқылы, сонымен салыстыра отырып Қобыландының ұнамды жактарын айқындай туседі. Мәселен, Қараман дуниекор, коркак болып суреттеледі. Ал Қобыланды оған керісінше дуниеге кызыкпайды, жаудан тускең олжаны халыққа бөліп береді. Қараман керісінше сауға да сурап алады. Ол керісінше басы байланған Қарлығадан да сауға сурайды. Қараман коркак, Көбіктінін тутқынына тусіп калганда оларды Қарлыға босатып алуға келеді. Сонда да Қарлығаға жалынуга арланбайды. Қобыланды ол жердең кыздын көмегнен қашып кетуге арланады. дегенмен Қараманның кей жерлерде ұнамды жактары да көрнеді. Мәселен, Қобыландының елн Алшағыр шауып кетеді. Қобыланды жалғыз өз жауға карсы шығады Қобыландының Осы Алшағыр мен соғысында жау батырын жекпе- жеке өлтіріп соғысында аянбай айкасады. Мінекей осы сияқты кейбір қасиеттерін есепке ала отырып Қараманды бүтіндей ұнамсыз образға жаткызуымызға болмайтын сияқты. Қоблан туылмай туып_ак онын әкесі Кыдырбайдын мал мүлкін талап, кемпірі боз кемпірмен екеуіне мейрімсіздікпен азап береді. Боз кемпірді мысык пен қосып қапшыққа салып сабайды. Қоблан туылып ер жеткеннен кейін де Ақшахан нын зұлымдығы ашыктан ашык болмай ар қилы сумдық айла, алдау түріне көшеді. Себебі ол Қобланнан коркады Қобыланды өлтіру максатымен алдап тойға шақырады. Ақшахан Бұл айласынан еш нәрсе шықпаған сон,

Тузде калсын басы деп

Кырык куншілік жолдардан

Ат шаптырды Ақшахан –

Ақшахан нын ондагы тілегі Қобыландыны ай далада набыт кылу. Ол тілегіне карсы Қобланның аты байгедең озып келеді. Бұл айласынан да натиже шығара алмаған айлакер хан Қобыланды өлтіру үшін Бөке даумен күрестіреді. Баласын куткаруды сурап барған Кыдырбай мен Бозкемпірді аяусыз урғызады. Қоблан Бөке дауді де өлтіріп Бұл айласынан да аман калады дегенмен Ақшахан оз тілегіне, ерісу үшін жауыздық, айлакерлігін тоқтатпайды. Ол Қартқожа би сияқты кеңесгөйлерімен ойласа отырып, Қобыланды біртөла жоқ ету үшін тоғыз айлык жолыф бар, қауіпті „Барса келмес” еліне Көбікті дауге жібереді.

Қоблан Көбікті дауді жеңіп келеді, елге келіп Алшағыр ханды өлтіріп, елін азат етеді. Айлакер, жауыз Ақшахан Қобыланды алдап-арбап, жукалык-жадігөйлікпен патшалығымды беремін деп, оны және Шарықты дауге карсы аттандырады. Мінекей, дастан да Ақшахан бастан акырана дейін айлакер, сумм, жауыз, дұшпан ретінде суреттеледі. Дастандагы Қобланмен алысатын жаулары да анейі жау емес. Мәселен, Алангасар Алып дау, Бөке дау, Көбікті, Алшағыр, Шарықты, Дәукемпір, Кызпәлуан сияқты барі де алып куш иелері. Бірақ, оларды дау Дегенмен, кадімгі адам бейнесінде суреттеледі. Дастанда Қоблан оразын айкын дау үшін онын дұшпандарын суреттеуде асыра суреттеу сияқты көркемдегіш құралдарды орынды колданады. Мәселен,

Тостағандай толы көз,

Бұлт көшкендей болады.

Аталмыш батпан камутты,

Сексең батпан шуй темір

Токсан батпан сан темір,

Алтмыш батпан Иранды,

Ол басына дастаннан¹—деп Көбіктінін портретін, кару-жарактарын асыра суреттейді. Қобыланды канша күшті болса да, калмак батырларын опонай жеңе алмайды. Мәселен, жырдың қазақша вариантында Көбікті, Алшағыр сияқты батырларды Қобыланды Қарлығанын көмегімен ғана жеңеді. Ал қарақалпақша вариантында Алангасар Алып дау, Бөке дау, Көбікті, Алшағыр сияқты батырлардың күші де Қобланнан кем емес. Жау батырларының осылайша алып күш иесі етіп суреттеу арқылы, Қобыландының батырлығын, күштілігін айқындай түседі. Қобыланды халықтың күшін бойына жинаған халық батыры. „Халық батырының қаһармандық, ерлік істерін, сондай күдіретті дұшпандарға қарсы күрестіру арқылы сондай қиын сынақтардан өткізу арқылы суреттеп береді²»

¹ Қарақалпақ фольклоры. VIII-м, 175-бет.

² Т.Сағитов. Қарақалпақ халқының қаһармандық эпосы. Нөкіс, 1963 ж, 166-бет.

«Қобыланды», «Қоблан» дастандарының көркемдік ерекшеліктері.

Жырдың композициялық қурылысы жалпы эпосқа тан стильде құрылған. Жырдың екі вариантында да Қобыландының ата-анасынын (Қыдырбай, Аналық, Бозкемпір) байлығын суреттеуден басталады. Олардың төрт тулігі сай болсада ул-кызы жоқ, перзентсіз болады. Екеуіде буган каты қайғырады. Бұл жерде байлықпен перзентсіздікті бір-біріне Қарама-карсы коюдын өзінін белгілі мані бар: адам канша бай болса да, бірақ баласыз болса ондай адам бакытсыз адам, ол баскалардан корлык. азап көре береді—деп перзентсіздің қайғылы калін білдіруді көзде тутады. Кейін Қыдырбай мен Аналық бір перзенттің зарынан аулие кезіп кетед. Акырында т лег қабыл болып, бір ул, бір кызды болады. Қазақша вариантында кыздын аты Қарлығаш, улдын аты Қобыланды, ал қарақалпақшада кыздын аты Қансұлу, улдын аты Қоблан.

Жырдың композициясынын осылайынша басталуы баска да жыр, дастандарында көп кездеседі. Мәселен, „Козы Көрпеш- Баян сулуда ” Карабай мен Сарыбай, „Алпамыс батыр” жырында Байбөр мен Байсарынын да бір перзентке зар болыпты кейін тілектері қабыл болып, перзентті болуы сияқты оқиғаларымен басталады. Қобыландының өсу жолы, жорықтары, ерліктері бір ізділікпен суреттеледі. Қобыланды алты жаска келгенде жылқыда жүріп Құртқанын хабарын естуі, Естемістен рұқсат алып Құртқаны алып қайтуға аттануы, Бұл жолда көп қиыншылықтардан өтуі, елін жаудан қорғауы сияқты эпизодтар ізбе-із, орынды суреттеледі. Жырдың композициясынын осылайша қурылуы, оннан баскада бірнеше дастан-жырларды еске тусіреді. Жырдың осындай ұқсастықтарымен қатар «Қобыланды», «Қоблан» дастан-жырларынын өзіндік ерекшеліктері де айқын көрінеді. Мәселен, баска бірқатар жыр-дастандарда ғашықтық сияқты лирикалық элементтер көбірек болып келеді. Ал, «Қобыланды»,

«Қоблан» дастандары таза батырлық дастан. «Қобыланды батыр» жырында да басқа жырлардағы сияқты Қобыландының ерлік істерін оның балалары Бөкеңбай мен Киікбай батырлар дауам етеді. Бұл сюжет қарақалпақша «Қоблан» дастанында да бар. Онда Қобланның баласы Мырза-Сайым деп аталады. Қарақалпақша версиядағы осы Мырза-Сайым оқиғасы толық аяқталмай, қысқа ғана беріледі. Қазақ батырлар жырында Бұл дәстүр көп кездеседі. Мәселен „Қарадөн батыр жырында” Мұның ерлігін немесе ұрпақтары дауам етеді. Сол сияқты „Ер Көкше”, „Алпамыс” және тағы басқаларда да Бұл дәстүрді көруімізге болады. Сондай-ақ кыргыз эпосы „Манаста” оның баласы Семетей, немересі Сейтек батырлар оқиғалары өз алдына жеке жыр болып жырланады. Қазақша „Қобыландыда” да, қарақалпақша „Қобланда” да бас қаһарман бастан аяғына дейін үздіксіз соғыс үстінде көрінеді. Бірақ, Мұндағы Қобыландының мақсаты өзге елді басып алу, байлық арттыру, атағын асыру емес, керісінше жауларын елге табанын тигізбей өз жерінде жоқ қылу екенін жоғарыда айттық. Батырдың соғыстағы ерлігі батырлық поэмалардың кілті сияқты. Бұл ертедегі эпостық жырларға ғана ғана емес, тіпті беріректегі Амангелді азамат соғысының батырлары, Отан соғысына қатынаскан батырлар туралы поэмаларда да соғысты, соғыстағы батырдың ерлігін суреттеу сюжеттік кілт болып отырады¹.

Сонымен қатар басқада туысқан халықтар эпостарындағы сияқты характерлі болған жалпылық мотивтер бар. Мәселен, ата-ананың бір перзентке зар болып, аулие кезіп кетуі, тілегі қабыл болып, бір ұл, бір қызды болуы, баланың ерекше күшті болып өсуі, жекпе-жегі, айқасуы, ат байгесі сияқты эпизодтар басқа да бірқатар дастан жырлар үшін

¹ Е.Исамайлов. «Ақындар». Алматы, 1956 ж, 196-бет.

жалпылық мотивтер болып табылады. Жырдың композициялық курлысында да бірқатар жалпылық мотивтер бар. Мәселен. жырда батыр өзінің ерлік істерін істеу үшін ең алдымен өз не лайықты тулпар ат қару-жарақтарын сайлап алады, кейін өзіне лайық жар іздеп табады, содан кейін барып жорыққа аттанады. Сондай-ақ жырда көркемдегіш құралдарды қолдануда да бірқатар жалпылық мотивтер көптеп кездеседі. Мәселен. турақты эпитет метафоралар.

«Қобыланды батыр» мен «Қоблан» жыр-дастандарының композициялық курлысында да жалпылық белгілер жағынан бір-біріне ұқсас, жақын жерлері көп негізгі варианттардың көпшілігінде Қобыландының әкесі мен анасының перзентсіздігі, қартайғанда аулиелерден бала тілеп журуі, батырдың туылуы, үйленуі, Құртқанын Тайбурылды бағуы, Қобыландының Көбіктіге аттануы, Алшағыр дан елін босатып алуы, тағы басқа оқиғалар екі версияда да бір-біріне ұқсас жақын келеді. Жырдың қазақша варианттарындағы бірқатар оқиғалармен персонаждар қарақалпақша «Қоблан» дастанында жоқ. Керісінше. қарақалпақша варианттарындағы бірқатар оқиғалар мен персонаждар қазақша варианттарында кездеспейді. Мұның бәрі, әрбір халық эпосқа өзінің ұлттық өзгешелігін кіргізгенін білдіреді. Жырдың екі вариантында да халықтың тіл байлығына және халықтың сөйлеу тілінің интонациялық синтаксистік құрылысына негізделген. Жырда суреттелген образдар мен картиналар көтеріңкі, қаһармандық түрде болғандықтан оның поэтикалық тілі де көтеріңкі характерде болып келеді. Сондай-ақ жырда күнделікті турмыс картиналары суреттелген жерлерде поэтикалық тіл, сөйлеу тіліне жақындасса да бірақ поэтикалық жақтан айтқан образда, көркем, өткір болып келеді. Дастан тілінде тура мағынасындағы сөздер мен қатар ауыс мағынадағы да сөздер көптеп кездеседі. Дастанда көркем метафоралар теңеу эпитет сияқты

көркемдегіш құралдары көп калдырылған. Мәселен, «Қоблан» дастанында Қоблан жау шауып кеткен елдің ізінең барғанда халықтың Қобланға қарата айтылған қатарларда терең мағыналы метафоралар қолданылған. Мінекей. осындай тілдің көркемдегіш құралдарын қолдану арқылы конкрет поэтикалық образдар мен картиналар жасалады да оған халықтың көз қарасын білдіреді. Мұнда халық ұнамды образдарды сұлу, көркем, сүйікті заттарға теңесе, ал ұнамсыз образдарды жағымсыз, сүйкімсіз, жиіркенішті нәрселерге теңейді. Сонымен қатар жырдың екі вариантында да халықтың маржан сөздері, мақал-мәтелдер, қанаты сөздері де көптеп кездеседі. „Қобыланды”, «Қоблан» жырларынан осы сияқты тілдік ерекшеліктерді көптеген мысалдар келтіре отырып талдауымызға болады. Мұның өзі үлкен бір жұмысқа тұрарлық мәселе.

Қорытынды

Батырлық жырлар, дастандар қай халықта болса да бары рас. Мұндай жырлар—халықтың өткен өмірінің көрінісі іспетті. Оның күші-халық мүддесін қорғайтын рухында, қоғамның ілгері басуына қажет қасиеттерді адам санасына, жүрегіне сіңіре білуінде. Сондықтан да батырлар жырының әлеуметтік, мәдени, тәрбиелік маңызы орасан күшті.

Батырлық жырлардың сипаты-халықтың бейбіт, тыныш өмір сүруді көксеген арманынан туындайды. Елге бейбіт еңбекке қорған керек. Батыр бейнесін эпикалық мақсатта әсіре бейнелеуінде де үлкен мән бар. Бір өзінің бойына асқан күштілік, ақыл, парасаттылық сияқты қасиеттерді жинап, оны жастарға үлгі ету мақсатын көздейді. Бұл мақсат-қай халықтың болсын батырлық жырларын тән. Батырлар жырында халықтың арман-мүддесі, тілегі, психологиясы жатар.

Батырлық жырларды саяси-әлеуметтік тұрғыдан қарайтын болсақ, олардың әрқашан қоғам-мүддесіне қызмет ететіндігін көреміз. Батырлық жырда тарихтың жекеленген оқиғалары, кейбір елестері ғана суреттелмейді. Бұл жыр-дастандардан халықтың қаһармандық бейнесі-қайтпас қайсарлық, хас батырға лайық берік махабат, адал, айнымас достық, туған жерге, елге деген сүйіспеншілік-бәрі де айқын көрінеді. Халықтың батырлық жырларының әсіресе, біздің қаһармандық заманымыздағы тәрбиелік мәні де осында. Тарихи шындық болсын, не халық қиялынан тусын, әйтеуір әр кезде өмір сүрген халық эпосының негізгі мазмұнын құрайды. Батыр тұлғасы әрқашанда Отанын сүйетін, елі үшін жанын да аямай күресетін асқан патриот, жақсылыққа жаны құмар, ізгі жан. Ол жауына қаншалықты қатал болса, туған-туысқан, семьясына, ел-жұртына соншалықты мейрімді, жұмсақ, аңғал да ақкөңіл жан. «Қобланды батыр» жыры -ел арасында ең

мол тараған, қазақ халқының өте қадірлейтін, сүйіп тыңдайтын жырларының бірі.

Қазақстан Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасында М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорларында «Қобланды батыр» эпосының отызға жақын жазбалары, машинка көшірмелері мен фотокөшірмелері және микрофильмдері бар екені айтылады көп томдық «Батырлар жыры» жинағының I тоындағы түсініктемесінде¹.

Сол сияқты «Коблан»дастаны да қарақалпақ халық шығармашылығының монументальдық естеліктерінің бірі болып табылады. Дастан өзінің идеялық мазмұны, көркемдік дәрежесінің жоғарылығы бойынша бұл эпосты Орта Азия халықтарының «Манас», «Көрұлы», «Алпамыс», «Қырық қыз» сияқты ең ірі эпостық шығармаларымен қатар қоюға болады. Біз жұмысымызда осы «Қобланды батыр»және «Қоблан»дастандарының варианттарды олардың мазмұнын, идеялық-көркемдік ерекшеліктерін, образдарының характеристикасын, композициялық құрылысын салыстырып көрдік. Соның нәтижесінде бұл жырдың қарақалпақша, тқазақша вариантында идея ,мазмұны, композиция, сюжет, образдардың характеристикасы жағынан бірқатар ұқсастықтар мен айырмашылықтардың бар екенін байқадық. Жырдың екі вариантының да негізгі мазмұны, сюжеті, кейіпкерлері, оқиғалары бір-біріне жақын, ұқсас келеді және ұқсастық көп заманнан бері бұзылмай тұрақты түрде сақталып келгені байқалады. Бұның себебі-екі варианттың да ерте дәуілерде бір түбірден шыққандығында болса керек. Міне, бұл ұқсастықтарды қазақ, қарақалпақ халықтарының ежелден „ауыл

¹ Батырлар жыры. 1-том. Алматы «Жазушы». 1981 ж, 257-бет.

аралас”, қой қаралас” болып отырған жақындығынан десек, сонымен қатар екі жырда бір-біріне ұқсамайтын, бірін-бірі қайталамайтын айтарлықтай айырмашылықтар да бар. Ол ерекшеліктер жырдың сюжетінен, тілінен және басқа ұлттық формаларынан ашық көрінеді. Бұл жыр-дастандарды бірнеше ғасырлардан бері есте сақтап, атадан балаға мұра қылып жеткізіп келе жатқан әрбір ұлт оған өзінің ұлттық ерекшеліктерін енгізіп отырған. Сондықтан «Қобланды», «Қоблан» дастандары оны жырлаушы әрбір ұлттың өзінің меншікті оригинал туындысы болып табылады. «Қобланды» және «Қоблан» дастандарында негізгі идеялық мазмұны патриотизм, ел қорғау, халықтың ішкі және сыртқы жауларына қарсы күресу болып табылады. Дастандағы ең басты орында халық батыры Қобланды тұрады. Оның ел қорғаудағы барлық адамгершілік қасиеттері ашып көрсетіледі. Сонымен қатар батырдың ең жақын жәрдемшісі, халықтың ақылды, дана қызы Құртқаның да, сондай-ақ батырдың адал досы, қарақалпақша вариантында Полаттың, қазақшасында Көбіктің қызы Қарлығаның да жарқын образдары айқын ашып көрінісін табады. Екі вариантта да ортақ бір қанша ұқсастықтар мен айырмашылықтар болуына қарамастан екі халықтың да өз мәдени қазынасының алтын қорынан орын алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қарақалпақ фольклоры. VIII-том, Нөкіс «Қарақалпақстан» 1981 ж.
 2. Батырлар жыры. I-том. Алматы «Жазушы» 1986 ж.
 3. Қазақ халық әдебиеті. Алматы «Рауан» 1990 ж.
 4. Т.Сағитов. Қарақалпақ халқының қаһармандық эпосы. Нөкіс, 1963ж.
 5. М.Әуезов. Мысли разных лет. Алматы, 1959 г.
 6. Е.Исмайлов. «Ақындар». Алматы «Рауан» 1956 ж.
 7. «Қобыланды батыр». Алматы, 1957 ж.
 8. Қ.Жұмашев. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. Алматы, 1959 ж.
 9. «Қоблан». Нөкіс Қарақалпақ мемлекеттік баспасы. 1959 ж.
 10. М.Сальченко. «Қобыланды батыр» жыр жайында «Қобланды батыр» дастанына соңғы сөз. Алматы, 1957 ж.
 11. Н.Байғанин. Таңдамалы шығармалар. Алматы «Жазушы», 1991 ж.
 12. «Қоблан». Нөкіс «Қарақалпақстан», 1987 ж.
 13. «Төрт батыр». Алматы «Жалын», 1990 ж.
 14. «Ақсауыт». Алматы «Жазушы», 1977 ж.
-